

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Проаналізована історіографія життя та діяльності гетьмана Б.Хмельницького у різні історичні періоди, розглянуті праці як вітчизняних так і закордонних вчених, до уваги прийняті різні концепції та теорії.

Ключові слова: історіографія, Б. Хмельницький, національна революція.

У сучасних історичних дослідженнях дуже актуальним є відкриття нових аспектів історії України, оцінка діяльності окремих історичних постатей. Визначне місце серед цих постатей займає така особистість як Б. Хмельницький - великий військовий, політичний і державний діяч, що в свою чергу обумовлює науковий інтерес до дослідження його життя та діяльності. На думку провідних сучасних істориків, головним здобутком діяльності Б. Хмельницького було створення козацької держави, зі всіма її ознаками : адміністративно територіальним устроєм, армією, законодавством, внутрішньою та зовнішньою політикою. Б. Хмельницький зробив те, що не вдавалось нікому з провідників повстань в українських землях, а саме, об'єднати усі верстви населення у боротьбі проти польської шляхти. Співставлення різних точок зору істориків на життєдіяльність такої визначної особи як Б. Хмельницький допоможе більш чітко відобразити реальний історичний портрет великого українця, що без сумніву є актуальним для сучасної історичної науки.

Метою статті є висвітлення певних аспектів історіографії життя та діяльності Б. Хмельницького з акцентуванням уваги на відмінності концепцій різних історичних шкіл.

Спроби наукового осмислення життя та діяльності Б. Хмельницького започатковуються ще при житті гетьмана. Між тим, створюваний протягом не одного століття історіографічний образ великого українського діяча та полководця виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. Вже с самого початку появи праць по цьому питанню, його вибудова суворо регламентувалася панівною загальною концепцією, яка практично обмежувала для вчених можливості розвитку альтернативних теорій.

Автор першої спеціальної монографії про Хмельницького – М. Костомаров не дав ясної оцінки діяльності Хмельницького: постать гетьмана була затінена образом стихійного народного руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмельниччини. Вчений намагався представити Хмельницького, як діяча «возсоединенія» Руси, а коли познайомився з матеріалами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.[1]

Значний внесок в історіографію питання зробив також Пантелеймон Куліш. Свої міркування стосовно постаті Б. Хмельницького він висловлював в таких історичних дослідженнях як «История воссоединения Руси», «Отпадение Малороссии от Польши».[2] В них П. Куліш зробив спробу критично підійти до

особистості Б. Хмельницького та історії України в цілому. П. Куліш розглядав народ і козаків як руйнівну, деструктивну силу, котра нищила здобутки, яких досягала провідна верства - козацька старшина, гетьмани. Цим самим П. Куліш започаткував державницький напрямок в історичних дослідженнях. Критично оцінив історик діяльність Б. Хмельницького, саме тому що гетьман стояв на чолі цих селянських та козацьких верств. Наступний вітчизняний вчений В. Антонович, хоча і зауважував, що в Хмельницького не було "ніякого політичного виховання, і що він був сином свого часу і свого народу, а народ український, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі"[3], визнавав проте за ним великі заслуги. Антонович писав, "треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, широко віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духовних і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми і прискорило кінець великого патріота".[4]

Новим етапом розвитку дослідження діяльності Б. Хмельницького були праці В. Липинського. Він мав змогу працювати зі знайденими, раніше не відомими матеріалами іноземних архівів, після котрих діяльність гетьмана відкрилася в зовсім новому світлі. У діях гетьмана та його планах В. Липинський угледів свідоме намагання відновити українську державність в усій її широті. Історик довів, що політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову роль, а роблячи свою справу, виявляв він глибокий державний розум, організаторський талант і щирий український патріотизм.[5]

М. Грушевський у своїй праці "Історія України-Русі"[6] не тільки розглянув попередні оцінки діяльності Хмельницького, але й висловив власні концептуально нові погляди. Дослідивши діяльність гетьмана так докладно, як іще ніхто перед ним, вчений прийшов до висновку, що Хмельницький був "великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, оскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро"[7]. Всупереч Липинському, Грушевський не бачить у Хмельницькому ані сліду послідовної розбудови української державної ідеї, а його політику щодо Москви вважає за незручну і нерозважну. А вже особливо закидає йому вперте дотримання союзу з татарами, які стали завдяки йому вирішальним чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі, в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якогось політичного плану, державної ідеї: «різні настрої і орієнтації зустрічались в ній і перехрещувались, боролись і взаємно нейтралізовувались»[8]. Визнаючи за Хмельницьким великі таланти керівника військовими масами, Грушевський не бачить у нього великої конструктивності. Підкреслюючи вади діяльності Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького»,

виступаючи, загалом, проти поглядів Липинського. Але він кінець-кінцем вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів».

Дуже важливу роль в формуванні історіографічної оцінки відіграли російські вчені. Одним з перших хто займався цим питанням був М. Коялович. Будучи монархістом за переконанням М. Коялович пов'язує нерішучість Б. Хмельницького після перших перемог, саме з небажанням зрадити польського короля Владислава IV[8]. В цілому представлений в розглянутих науково-популярних нарисах образ Б. Хмельницького був породженням того різновиду російських великодержавницьких підходів, в рамках яких основним завданням було доведення зорієнтованості козацького гетьмана, старшини та широкого українського загалу на приєднання українських земель до Московії. Похвальні відгуки на адресу Б. Хмельницького супроводжувалися відмовою авторів від використання новітніх досягнень історіографії, в тому числі російської. Мова не йшла навіть про адаптування цих досягнень до ідеологічних потреб. З метою відтінити велич Б. Хмельницького М. Коялович додав до свого нарису низку спеціальних сюжетів. Наприклад, наголошував на підтримці українським гетьманом кандидатури Яна Казимира під час обрання наступного короля Речі Посполитої, а також підкреслював, що після повернення козацького війська з Галичини Б. Хмельницького урочисто зустрічали в Києві як гетьмана, Богом даного. Більшість російських вчених дотримувалися схожого погляду на події що відбувалися, дуже велику увагу автори акцентують на постаті Б. Хмельницького, але тут думки вчених дещо розходяться, одні приписують гетьману безліч чеснот, інші навпаки вказують на його недоліки, та нерішучість. В одному вони повністю схожі, це в підкреслюванні промосковській орієнтації гетьмана.

Отже, ми бачимо значну розбіжність у оцінці Хмельницького в істориків, які освітлюють його діяльність та її значення із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеології. В той час, слід підкреслити, що зовсім інакше дивились на славетного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого склалися пісні та думи. Для сучасників він був «Богом даним вождем», «новим Мойсеєм. Козацький літописець С. Величко вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає весь сум і розпуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Г. Граб'янка, починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий покрити себе безсмертною славою; і самий літопис, загалом, присвячений змалюванню подвигів Хмельницького.

Новим етапом в розвитку питання історіографії життя та діяльності Б.Хмельницького були концепти радянських вчених. С самого початку вчені-історики почали аналізувати цю історичну подію с точки зору марксистської теорії. «Русская история в самом сжатом очерке» [9] марксиста М.Покровського була одною з найперших праць, яка заклала основи майбутньої первісної радянської концепції. Концепт який панував в російській

радянській історіографії 1920-х рр., лише в питанні ідеології та класової боротьби відрізнявся від праць українських істориків М. Яворського та М. Грушевського. Після революції Покровський активно причинився до перебудови гуманітарної освіти, запровадження марксистського суспільствознавства. У численних працях з російської історії та методології він залишився прихильником теорії класової боротьби. Усі гетьмани знову ставали зрадниками. Що стосується постаті гетьмана, то Б. Хмельницький - це лише «воз'єднувач» України з Росією, а не творець козацької держави. Концепт про «воз'єднання» ставав канонем радянської історіографії. Але найголовнішим було те, що Українська козацька війна під проводом Б. Хмельницького називалася тепер «козацько-селянською», бо непевну роль тепер займало козацтво. Воно поділялось дві частини, перша підтримувала шляхту та старшину, та була вже за визначенням ворожою, друга була на боці селян, в боротьбі за їх права, а звідси одержує право на існування як позитивна сила.

Праці радянських істориків дозволяють зробити висновок, що радянська історіографія Національно-визвольної війни трималася на двох концептуально важливих основах: критиці «буржуазних концепцій історичного минулого» та так званій концепції «воз'єднання» України з Росією, яка була складовою частиною «концепції давньоруської народності». Заради становлення «єдино правильної марксистської методології історії» радянські історики пішли на відверте перекручування історичних фактів. Не дивлячись на значні недоліки, радянська історіографія відіграла важливу роль у розвитку досліджень особистості Б. Хмельницького. Хоч радянські історики і знаходились під жорстким тиском партійної ідеології, неправомірно оцінювати їх науковий доробок у галузі вивчення історії Національно-визвольної війни однозначно. Варто відзначити плідну археографічну діяльність радянських вчених, що сприяла накопиченню фактів, які, в свою чергу, є основою будь-якого історичного дослідження.

Постать Б.Хмельницького з самого початку викликала значний інтерес у закордонних вчених, можливо завдяки широким дипломатичним зв'язкам гетьмана. Досить згадати, що з усіх козацьких гетьманів у «Британській Великій Енциклопедії» згадуються лише дві особи – Б.Хмельницький і І.Мазепа. Серед праць, опублікованих за кордоном, виділяються монографії Джорджа Вернадського і Януша Качмарчика. Але є й ряд інших публікацій, в яких розглядаються різні періоди життя майбутнього гетьмана Української козацької держави.

Що стосується соціального статусу Хмельницького, то більшість істориків не заперечує, що він був шляхтичем. Я.Качмарчик, [10] проаналізувавши різні версії як за, так і проти, прийшов до висновку, що через відсутність необхідних джерел цю проблему остаточно розв'язати неможливо.

Про дитинство Богдана немає достовірних даних. Але деякі історики на основі відомостей про життя козацьких сімей намагаються реконструювати ранній період життя гетьмана. Найбільш яскраво такий підхід проявився у книзі американського вченого Д.Вернадського «Богдан – гетьман України». Він описує садибу Михайла Хмельницького, няньку Богдана, кобзарів, котрі відвідували їх хутір тощо. Автор пише, що у 7 чи 8 років хлопчика почали вчити їздити на коні, а батько навчав козацьким звичаям. Дуже рано Богдан

познайомився з мушкетом і шаблею, міг відрізнути турецький пістоль від німецького. А трохи пізніше Михайло Хмельницький запросив для сина вчителя, можливо, диякона з найближчої церкви.

Надзвичайно цікавим і до сьогодні нерозгаданим питанням біографії гетьмана є його служба у Франції 1645-1646рр. Незаперечним є факт його перебування в цій державі і ведення переговорів з представниками короля, наслідком яких був похід 2-2,5 тис. козаків на війну та участь українського війська у захопленні Дюнкерка. Відомо, що гетьман пізніше із задоволенням згадував дні, проведені у Франції, а французького полководця Конде з гордістю називав «своїм старим вождем».

Отже, огляд зарубіжних видань дозволяє зробити висновок про більш ширше висвітлення життя Б.Хмельницького, доповнює деякі моменти біографії майбутнього гетьмана і в той же час ставить завдання перед сучасними дослідниками відносно пошуку нових документів.

Таким чином, історіографічна основа дослідження життя та діяльність Б. Хмельницького почала створюватися ще при його житті. Дуже великий внесок в дослідження проблеми зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Оцінка постаті Б. Хмельницького в працях вчених змінювалась залежно від часу.

На зламі XVIII—XIX ст. закладаються основи російської концепції оцінки особистості українського гетьмана. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їх оцінка як революційних була неможливою, оскільки дії Хмельницького кваліфікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликаної монгольським і татарським завоюванням. Надалі підходи й оціночні критерії в російській і українській (принаймні, на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до 80-х рр. важко.

В українській історіографії, починаючи з кінця XVIII і фактично до кінця XIX ст., відчувається домінування загальної зацікавленості козацькою добою української історії, а отже і керівником – Б. Хмельницьким. Вагомий внесок у дослідження зробив М. Костомаров. Увівши до наукового обігу величезний джерельний матеріал, він присвятив подіям кінця 40-х — першої половини 70-х рр. XVII ст. кілька своїх фундаментальних монографій («Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Руїна»).

Започаткований ще на рубежі XIX—XX ст. працями М. Грушевського поворот в історіографії щодо визначення комплексу проблем визвольної боротьби українців в середині XVII ст., та більш детального та ширшого дослідження діяльності Б. Хмельницького, вже до кінця 30-х рр. приніс вельми помітні результати. У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» М. Грушевський присвятив висвітленню цих проблем чотири томи, які по сьогодні не втратили свого непересічного значення як своєрідної «енциклопедії знань» з історії боротьби за незалежність і створення національної держави. Оцінюючи епоху Хмельницького як «велику народну війну», називаючи її «найбільшою революцією» в українській історії, він комплексно дослідив її причини, розглядав її важливою складовою європейського революційного руху XVI-XVIII ст.

На сьогодні ми маємо декілька точок зору істориків на життя та діяльність Б. Хмельницького. Подальші дослідження вимагають уточнення деяких моментів біографії великого українця і наукове точне визначення його ролі в українській історії.

Література

1. Костомаров М. «Богдан Хмельницький: Історичний нарис»: / Упоряд. і передм. В.Замлинського. К.: Веселка, 1992. - 91 с.
2. Куліш П. А., «Отпадание Малоросии от Польши» К., 1994.
3. Антонович В.Б. Про Козацькі часи на Україні - К.: Дніпро, 1991. - 238 с.
4. Антонович В.Б. Про Козацькі часи на Україні - К.: Дніпро, 1991. - 218 с.
5. Липинський В. К. Україна на переломі, 1657-1659 рр. - Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. - 346 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. — Київ, 1993. — 336 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. — Київ, 1993. — 310 с.
8. Коялович М. Чтения по истории Западной России. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006. — 480 с.
9. Покровский М. Русская история с древнейших времен до смутного времени, М., 1896-1899. – 515 с.
10. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz, 1988. – 245 с.

Евтушко К.С., Сергиенко Ю.Г. Некоторые аспекты историографии жизни и деятельности Б. Хмельницкого.

Проанализирована историография жизни и деятельности гетмана Б.Хмельницкого в разные исторические периоды, рассмотренные труды как отечественных, так и зарубежных ученых, во внимание приняты разная концепция и теория.

Ключевые слова: историография, Б. Хмельницкий, национальная революция.

Evtushko K.S., Sergienko Yu.G. Some aspects of historiography of life and activity of B.Khmelnitsky.

Analyzed historiography of life and activity of hetman B. Khmelnitsky in different historical periods, considered labours both domestic and oversea scientists, into account different conception and theory are accepted.

Keywords: historiography. Khmelnitsky, national revolution.

Євтушко Костянтин Сергійович – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сергиєнко Юрій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.02.2012